

PALEČKŮV ÚSMĚV A PLÁČ JAKO DOZNÍVÁNÍ VLNY VÁLEČNÉ HISTORICKÉ BELETRIE

Nacistická kulturní politika, uplatňovaná v Protektorátu Čechy a Morava, směřovala k potlačování historického povědomí, jak o tom svědčí seznamy prohibičních knih (na deset tisíc titulů knih a časopisů), likvidace knihoven, zásahy do školních osnov dějepisu a pod. Mířila k tomu, aby „říšská myšlenka“ vytěsnila vlastenecké cítění Čechů.¹ Jak říkal K. H. Frank, Češi se měli zbavit dějinných lží a iluzí. Pro historickou prózu, která v té době prožívala svoji konjunkturu z důvodů přesně opačných, tedy proto, že český čtenář vyhledával díla, která ho ve vlastenectví utvrzovala, to znamenalo, že nemohla hledat svá témata v těch momentech české historie, které byly svázány s českou státností, s okamžiky konfrontace mezi Čechy a Němci a pod. Nešlo tu tedy o prostý návrat k historickému románu jiráskovskému, zvláštní roli zde měly látky spíše historizující než historické ve vlastním smyslu slova, historická kulisa je často jen příležitostí k vyprávění příběhu, jehož pointou je důraz na lidskou ušlechtilost, dobrotu, víra ve spravedlnost a pravdu, která nakonec vítězí. Historická próza těžila, zejména v oblasti biografického románu, který se stal jedním z nejfrekventovanějších žánrů, ze zkušenosti psychologické prózy, která vypracovala postupy pro zachycení psychiky složitých jedinců, lidí, kteří nebyli jednoznačně kladní, kteří procházeli životem nesnadno, různě traumatizováni a pod. Tématem číslo jedna se stávaly postavy z hlediska národní historie do jisté míry okrajové, „soukromé“ a svým způsobem osamělé: umělci, cestovatelé, světci a misio-náři. Nebylo to vlastenectví, které tato díla zdůrazňovala, to by jistě

1 Situaci české kultury v Protektorátu se podrobně zabývá kniha J. Doležala: *Česká kultura za protektorátu*, Praha 1996.

narazilo na odpor cenzury, na hrdinech, které si vybírala, akcentovala jejich houževnatost, věrnost, vytrvalost, lásku k pravdě, odvahu a inteligenci, jimiž vynikali nad své okolí a díky nimž překonávali handicapy sociální, národnostní i prostou životní smůlu. Byli především nositeli základních obecně lidských hodnot.

Nebylo-li možno poukazovat na hrdinskou minulost národa, hodilo se připomínat tyto hodnoty jako něco, co Čecha charakterizuje, je jeho samozřejmým a trvalým atributem, jímž převyšuje druhé. Jako by za tím znělo Palackého „Kdykoli jsme vítězili, dále se to převahou ducha...“⁴ Nicméně tato převaha ducha či morálky bývá v románech o těchto osobnostech zneužívána, neoceněna, většinou hrdinů v životě navzdory své mravní výši nedsáhne uznání. Naopak, jako příslovečná červená nit se těmito romány vine motiv neúspěchu, nepochopení, osobního ztroskotání. Vynikající Češi, kteří jsou hrdiny těchto knih, vesměs nenašli štěstí, pochopení, nedosáhli úspěchu, jejich životy byly plné strádání, bolesti a bídy. Hynuli zapomenutí, často v daleké cizině, nebo se vraceli do vlasti, která na ně zapomněla, eventuálně jejich slávu sklízel někdo jiný, méně charakterní. Smůla, nešťastná shoda okolností bývá důsledkem toho, že jsou příliš ušlechtilí, čestní, vnímaví, otevření utrpení druhých. Úspěch jako by byl podmíněn vlastnostmi opačnými: ty ale vynikající Češi, trpící doma či v cizině, nemívali. Zdá se, jako by okupační próza konstituovala charakteristický typ národního hrdiny – mučedníka.²

Koncem války tento typ hrdiny nemizí, naopak, je dále rozpracován: Čech, který je ztělesněním lidské ušlechtilosti, je tu nyní zejména nositelem demokratičnosti, reprezentuje nejen hodnoty všelidské, ale zejména hodnoty, na nichž má být vybudován nový společenský systém. Historie má být argumentem pro přijetí socialismu jako programu, který je národnímu citění blízký, jehož příchod je připravován od dávné minulosti. Zde jsme u Kupkova *Palečka*.

František Kupka vstoupil do literatury už před první světovou válkou knížkou novoklasicistických próz a básní *Ozvuky Šumavy* (1911) – bylo

2 Jeden příklad za mnohé: Valentův román o doktoru Emilu Holubovi, *Druhé housle* (1943). Edvard Valenta prezentoval tohoto cestovatele, jehož lékařské působení je svázáno s Vídní a jehož manželka byla rakouská Němka, v ostrém kontrastu s jeho úspěšnějšími kolegy. Cecil Rhodes, David Livingston a Henry Morton Stanley cestovali po Africe v téže době jako Holub a významně přispěli k její kolonizaci. Holub nebyl kolonizátor, nechtěl Afriku podmanit, ale studoval ji, měl vnímavý vztah k domorodcům (Češi jsou přece demokraté a nejsou rasisté). Cestu podnikl za velkých osobních obětí, byl jen z části úspěšný a nakonec trpěl i nevědkem českého prostředí, kterému věnoval své soukromé sbírky.

mu v té době 17 let, ale přes řadu knížek, které vydal během následujících let (některé z nich těží z jeho legionářského zážitku a ze znalosti Ruska), se stal známější až třemi povídkovými knihami, které vydal okolo své padesátky, za okupace: byly to *Skytský jezdec* (1941), *Pražské nokturno* (1943) a *Karlštejnské vigílie* (1944). Tyto knížky, vesměs inspirované historickými tématy, velice dobře zapadly do klasicizující tendence okupační literatury, a v romaneskních povídkách a novelách podávaly atraktivní příběhy často zpracovávající evropské látky zasazené do českého prostředí. Vypravěčské gesto i pointa jednotlivých povídek a novel vytvářejí jakousi klidnou atmosféru, sugerují nadčasovou platnost poučení, které z nich vyplývá. Jedním z témat, které se tu objevuje, je téma palečkovské. V *Pražském nokturnu* se objevuje blok příběhů, které později budou tvořit základ prvních sedmi kapitol románu, pod názvem *Palečkův úsměv*.

Kupka se již před válkou zabýval myšlenkou napsat „českého Enšpíglu“, ale jak sám říká: „Enšpíglu jsem nedokončil. Splýval mi při práci s postavou Palečkovou. Šašek krále Jiřího mi byl lidsky bližší nežli gotický žertěr dolnoněmecké tradice, který teprve ve slavné knize de Costerově vyrostl v hrdinu flámského lidu v boji proti španělským utlačovatelům.“³ Kupka byl nepochybně románem *Pověst o Ulenspieglovi* Charlese de Costera (1867), který za první republiky vyšel hned dvakrát, ovlivněn, a podobně jako on s postavou, která je polohistorická a polofolklórní, volně zacházel. Palečkovskou látku Kupka znal zejména z Herbenovy edice z roku 1904⁴, ale i ze *Starých pověstí českých* Aloise Jiráska a z dalších textů. Nešlo mu však o převyprávění, o adaptaci starší látky, ale o její výraznou aktualizaci. Sám to zdůraznil v doslovu ke 4. vydání, kdy se nejen odvolal na své prameny, ale spojil též Palečkovu postavu s postavou velmi současnou. „Za okupace mi hitlerovci zabili přítele z mládí, lékaře doktora Jaromíra Boučka. Až do své smrti – v době tzv. Heydrichovy aféry – těkal po Praze veselý a srdečný, přinášeje známým i neznámým útěchu i naději v lepší zítřek. Tak jsem si představoval rytíře Jana Palečka, Těšitele smutných! Můj Paleček ze století XV. stal se mi rodným bratrem českého inteligenta z doby nesvobody.“⁵

3 F. Kupka: doslov in *Palečkův úsměv a píáč*, Praha 1956, s. 417.

4 Historia o bratru Palečkovi, stavu rytířského, již jsa při králi Jiřim Českém, velmi šlechtetného života, králi milý a vzácný i každému dobrému byl a mnoho kratochvilných věcí za živobyti svého činil.

5 F. Kupka: doslov in *Palečkův úsměv a píáč*, Praha 1956, s. 417.

Román *Palečkův úsměv* byl dokončen v roce 1944 a vyšel v roce 1946, druhý díl, *Palečkův pláč*, byl napsán v letech 1946–1948, v roce 1948 také vyšel. V dalších vydáních oba romány autor spojil pod společný název *Palečkův úsměv a pláč*. Je třeba říci, že byla-li na počátku představa jakéhosi českého Enšpíglu, během práce na románu se značně měnila. Paleček není lidový hrdina, je to zemanský synek, kterému se dostalo mimořádně dobrého vzdělání jednak na literátské škole v Prachaticích a poté, když mu dívku, kterou miloval, provdali za jiného, v Itálii, kde studoval na vysokém učení v Padově. Na cestě do Itálie potkal svého „Sancha Panzu“, táboritu Matěje, který se stává jeho sluhou. Právě Matěj koriguje Palečkovu intelektuálnost, je nositelem plebejského poměru k životu, ale i připomínkou slavné husitské minulosti. I to se do enšpíglowského schématu nehodí. Setkání Palečka s Jiřím z Poděbrad, do jehož služeb vstoupí jako jeho šašek, je motivováno Palečkovým obdivem k této postavě. Stává se vykladačem jeho skutků, obhájcem a v závěru i oponentem. Historický Paleček měl zřejmě úzké vazby na Jednotu bratrskou a jeho funkcí bylo připomínat králi dvojího lidu hodnoty, k nimž se hlásil od mládí, korigovat jeho kompromisy, kritizovat za nespravedlnost vůči chudým, lhotejnost k utrpení ve smyslu příkazů evangelia. Do Kupkova textu jsou zabudovány některé klasické palečkovské příběhy, které obraze tímto směrem pozornost, ale jsou to jen vsuvky, které jakoby připomínaly tradiční pojetí námětu. Paleček, jak ho známe ze starší české literatury, se pohyboval v rovině konkrétních životních situací, v nichž napomínal s drzou odvahou a dávkou humoru svého krále, Kupkův Paleček reflektuje činy a postoje svého krále v rovině politických souvislostí. Jestliže na počátku knihy (zhruba v oněch prvních sedmi kapitolách, které známe z *Pražského nokturna*) dominuje barvitý příběh, akce, uplatňuje se Palečkovu neobvyklé charisma, pro které ho lze spojovat s enšpíglowskou inspirací, postupně se těžiště přenáší stále víc do roviny úvah a diskursů, které pak zcela ovládnou závěr románu. Paleček je stále více intelektuál, který hodnotí královu politickou koncepci, zvažuje jeho praktické činy, kritizuje jeho politické skutky. Tato kritika je vložena zejména do dlouhých a četných dopisů, jež píše Paleček svému příteli kanovníku Malvazzimu do Padovy.

Porážky, které Jiří utrpěl na konci života a které Paleček vnímá úkorně, jsou v Kupkově interpretaci důsledkem jeho neschopnosti dovést svou politickou nekonvenčnost a odvážné novátorství do důsledků. Nechal se příliš svázat se světem mocných, neopřel se o lid, s nímž se podle Palečkova názoru, podporovaného Matějem – husitou, mohl postavit

proti všem. „On chce požehnání papežské a doufá, že jím spasí sebe a svou zem, a já si myslím, že lze být králem bez papeže a že není nutno všemu dáti tvar zákona. On se sice zmocnil Prahy a trůnu silou, ale chce, aby tato síla byla uznána za jeho svaté právo. A zatím já bych chtěl, aby věřil jen v lásku Matěju Bradýřů a spolehl se v pravost svých skutků.“⁶

Jiřího sen v Kupkově pojetí ztroskotál, protože se král lidu odcizil. Román končí hořce. Jiří umírá s pocitem, že se nedožil úspěchu ani jako otec rodiny ani jako panovník. Z tohoto hlediska patří Jiří do galerie ušlechtilých Čechů, kterým svět neporozuměl, navíc je tragickou postavou, protože odvalu hledat oporu doma, v lidu, v potomcích táboritů (o jejichž konec se historický Jiří zasloužil osobně v bitvě u Lipan. Tento moment ale v románě chybí) v sobě nenalezl. Odtud je jen krok k tezi, že se socialistickou revolucí, ke které společnost v době vydání románu spěje a která je tehdy pro řadu intelektuálů výrazem vůle lidu, přichází konečně doba, kdy se těmto smutným hrdinům českých dějin (nebo lépe české historické beletrie) dostane satisfakce, kdy jejich postoje a činy uzná svět, přinejmenším jeho pokrokovější část, která zvítězila ve velké válce a přinesla konečně naději, že svět bude lepší, že hra politiků a mocných tohoto světa skončila a lid, ten lid, který rozhodl, že přese všechno má být Jiří pohřben v katedrále, ten lid, který pochopil, na rozdíl od mocných světa, galerii českých mučedníků, nastolí spravedlivou vládu a přihlásí se k nim jako ke svým předchůdcům, jejichž dávné životy legitimují současné činy.

Pokud se někomu zdá trochu nepochopitelné, jak rychle a snadno komunisté v poválečném období získali širokou politickou podporu demokraticky smýšlející části české populace a v roce 1948 uchopili tak bez odporu moc, měl by si uvědomit, že mýty tohoto typu jim výrazně pomáhaly vytvářet iluze o čemsi specificky českém, co je s jejich politickým programem ve shodě. O českém demokratismu, české lidovosti, humanismu, který je zárukou, že přinesla-li jinde socialistická revoluce extrém, u nás se nic takového nemůže stát.

6 F. Kupka: *Palečkův pláč*, Praha 1948, cit. dle F. Kupka: *Palečkův úsměv a pláč*, Praha 1956, s. 383.